

**Euroopan unionin
rahoittama**
NextGenerationEU

Sosiaalihuollon suositukset -osahanke, pilottisuositukset

Suositus suunnitelma, luonnos kommentoitavaksi

20.8.2024

MISTÄ TÄSSÄ TEKSTISSÄ ON KYSE?

Sosiaalihuollon suositukset -osahankkeessa (<https://paijat-sote.fi/sosiaalialan-osaamiskeskus-verso/kehittamishankkeet/sosiaalihuollon-kustannusvaikuttavuus/>) tarkastellaan näyttöön perustuvien suositusten edellytyksiä sosiaalihuollossa sekä laaditaan pilottisuositukset.

Pilottisuositusten aiheena on *ihmissuhteiden huomioiminen päihdeongelmasta toipumisen yhteydessä*. Pilottisuositukset laatii työryhmä, jonka jäsenet haettiin avoimella haulla. Kommentteja työryhmän tuotoksiin antavat muun muassa kommentoiva ammattilaisryhmä ja kokemusasiantuntijaryhmä.

Tämä on työryhmän laatiman suositussuunnitelman luonnos. Suunnitelma tulee olemaan keskeinen ohjenuora suosituksia laadittaessa.

Olet lämpimästi tervetullut antamaan tähän luonnokseen matalalla kynnyksellä kommentteja. Lähetäthän kommenttisi viimeistään maanantaina 9.9.2024 suositustyöryhmän puheenjohtajalle ja osahankkeen tutkijalle Maria Tapola-Haapalalle osoitteeseen maria.tapola-haapala@paijatha.fi

Suositusryhmä käsittelee kommentit kokouksessaan muokatessaan suunnitelmaa. Kun suositusprosessin etenemistä raportoidaan julkisesti, voidaan yleisellä tasolla kertoa, minkä tyyppisiä kommentteja luonnokseen saatiin.

Tätä suunnitelman luonnosta voit jakaa vapaasti omissa verkostoissasi luettavaksi ja kommentoitavaksi. Huomioithan, että teksti on luonnos – esimerkiksi virheet ovat mahdollisia.

Johdanto

Päihteet voivat aiheuttaa monenlaisia terveydellisiä ja sosiaalisia haittoja niin päihteitä käyttävälle henkilölle itselleen kuin läheisille, muille ihmisille ja laajemmin yhteiskunnassa (THL 2023a). Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen Juomatapatutkimuksen mukaan vuonna 2023 alkoholinkäytön kohtalaisen riskin rajan ylitti Suomessa miehistä 15 ja naisista yhdeksän prosenttia; omasta alkoholinkäytöstä johtuvia terveysongelmia oli kokenut kuusi prosenttia miehistä ja neljä prosenttia naisista (Härkönen ym. 2023). Varsinkin alkoholilla on merkittävä rooli kuolemaan johtavana tekijänä Suomessa (THL 2023b). Pitkällä aikavälillä tarkastellen huumeiden käyttö on Suomessa lisääntynyt (Karjalainen ym. 2023; THL 2024). Ainakin 42 000 (4 %) lapsen perheessä päihdeongelma on ajankohtainen asia (Raitasalo 2024).

Ihmissuhteilla tiedetään olevan keskeinen merkitys ihmisen hyvinvoinnin kannalta (esim. Elovainio & Komulainen 2023). Päihdeongelmalla voi olla monenlaisia vaikutuksia ihmissuhteisiin; toisaalta ihmissuhteet ovat saattaneet olla tärkeänä vaikuttavana tekijänä tilanteessa, jossa päihdeongelma on alkanut. Arkisena asiana ihmissuhteet ovat läsnä myös päihdeongelmasta toiputtaessa toipumista kenties tukien tai estäen. Toipumiseen liittyy usein muutoksia ihmissuhteissa. Ihmissuhteiden huomioiminen päihdeongelmasta toipumisen yhteydessä on näin ollen tärkeä näkökulma ammatillisessa toiminnassakin. Nyt suunnitteilla olevissa sosiaalihuollon suosituksissa keskitytään tähän aiheeseen.

Suosituksen tavoitteet

Suosituksen tavoitteena on edistää sosiaalihuollon ammattilaisten yhdenmukaisia toimintatapoja, jotka parhaalla mahdollisella tavalla tukevat ihmissuhteiden toimivuutta tai uusien toimivien ihmissuhteiden muodostamista päihdeongelmasta toipumisen yhteydessä. Ihmissuhteiden toimivuuden vahvistaminen saattaa joskus sisältää myös näiden uudelleenmäärittelyn ja rajaamisen.

Tässä yhteydessä tarkasteltavien ammatillisten toimintatapojen tulee tukea myös päihdeongelmasta toipumista tai niillä ei ainakaan saa olla tiedossa olevia toipumista haittaavia vaikutuksia. Tätä kriteeriä tarkastellaan suosituksia laadittaessa hyödyntäen aiheesta jo aiemmin tehtyjä

(terveydenhuollon) suosituksia ja systemaattisia katsauksia, ja siihen liittyen toteutetaan tarvittaessa lisähakuja.

Eri tutkimuksissa, jotka tulevat toimimaan suositusten pohjana, ihmissuhteiden toimivuutta lähestytään eri näkökulmista ja osittain erilaisin kriteerein. Vähimmäisvaatimuksena kuitenkin on, että toimiviksi ihmissuhteiksi voidaan määritellä vain sellaiset ihmissuhteet, joiden ei tiedetä vahingoittavan ihmissuhteen minkään osapuolen hyvinvointia.

Suosituskysymykset

Suosituksen laadintaa ohjaavat suosituskysymykset ovat:

- 1.) Mitä tiedetään ihmissuhteiden ja täysi-ikäisten henkilöiden päihdeongelmasta toipumisen yhteyksistä? > Mitä on hyvä ottaa työskentelyssä sosiaalihuollossa huomioon tähän liittyen?
- 2.) Miten ihmissuhteiden toimivuutta ja uusien toimivien ihmissuhteiden muodostumista voidaan tukea ammattilaisten toimesta tilanteessa, jossa täysi-ikäinen henkilö on toipumassa päihdeongelmasta?
- 3.) Millä tavoin päihdeongelmaan liittyvää stigmaa, joka mahdollisesti vaikuttaa ihmissuhteisiin, voidaan ammattilaisten toimesta poistaa tai vähentää?

Kysymyksen 1 yhteydessä ollaan kiinnostuneita laajasti erilaisista näkökulmista ihmissuhteiden ja päihdeongelmasta toipumisen yhteyteen: henkilöiden, joilla itsellään on päihdeongelma, mutta myös esimerkiksi ammattilaisten ja läheisten näkökulmista. Lisäksi esille saattaa tulla tutkimuksia, joissa on tarkasteltu esimerkiksi erilaisin kyselyin tai rekisteriaineistoin selvitettyjen ihmissuhteisiin liittyvien tekijöiden yhteyttä päihdeongelmasta toipumiseen. Yhteydellä viitataan tässä erityisesti ajalliseen ja/tai kokemukselliseen yhteyteen; mukaan tarkasteluun voidaan lisäksi ottaa vain sellaisia tutkimuksia, joissa jollakin tavoin käsitellään toipumisen ja ihmissuhteiden välistä suhdetta. Ensimmäisen suosituskysymyksen kannalta olennaisissa lähteissä ei tarkastella varsinaisesti ammatillisia toimintatapoja, mutta yhteyksiä koskevan tutkimustiedon

avulla uskotaan pystyttävän nostamaan esille seikkoja, joita myös ammatillisessa työskentelyssä on tarpeellista huomioida.

Kysymykseen 2 liittyen ollaan kiinnostuneita erilaista toimintatavoista, joita ammattilaiset voivat toteuttaa ihmissuhteiden tukemiseksi. Kysymys 3 juontaa juurensa tutkimustietoon, jossa stigma on nostettu esille yhtenä ihmissuhteiden kannalta merkittävänä tekijänä toipumisen kontekstissa (Vigdal ym. 2022). Samalla se korostaa sosiaalihuollon yhteisö- ja rakenteellisen tason tehtäviä.

Keskeiset käsitteet

Päihdeongelmalla tarkoitamme toistuvaa päihteiden käyttöä, joka jostakin näkökulmasta voidaan määritellä määrältään ja/tai laadultaan ongelmalliseksi yksilölle, muille henkilöille tai yhteiskunnalle. Päihteillä viittamme tässä yhteydessä alkoholiin, huumausaineisiin sekä päihtymystarkoituksessa käytettyihin lääkkeisiin ja muihin aineisiin. Pois rajaamme kofeiinin ja nikotiinin, emmekä suosituksissa tarkastele myöskään niin sanottuja toiminnallisia riippuvuuksia (esim. peliriippuvuus). Huomioon on kuitenkin syytä ottaa, että päihdeongelma ja toiminnalliset riippuvuudet saattavat kietoutua toisiinsa yksilön elämäntilanteessa.

Päihdeongelmalle vaihtoehtoisia käsitteitä olisivat muun muassa päihderiippuvuus ja päihdeadiktio. Riippuvuuden eli addiktion ydinoireena pidetään jonkin aineen käytön tai toiminnan ”pakonomaisuutta”: ”ihminen hakee aineen tai toiminnan tuottamaa mielihyvää tai tunnetilaa eikä enää pysty säätelemään aineen käytön tai toiminnan aloitusta, määrää tai lopettamista” (THL 2023c). Esimerkiksi tautiluokitusjärjestelmä ICD-10:ssä riippuvuus on käsitteenä käytössä erilaisina käsitteyhdistelminä (esim. riippuvuusoireyhtymä, alkoholiriippuvuus, aktiivinen riippuvuus) (THL 2011). Suosituksemme lähtökohtana päihdeongelma on nähdäksemme riippuvuuden käsitettä parempi laveutensa vuoksi siten, että tarkasteltavia tutkimuksia ei tarvitse sen myötä rajata ainoastaan sellaisiin, joissa tutkittavana on lääketieteellisesti määritelty riippuvuus. Toisaalta tärkeää on, että tutkimuksia hyödynnettäessä analysoidaan sitä, millä tavoin päihdeongelma kulloinkin määritellään.

Ihmissuhteilla tarkoitetaan tässä ihmisten välisiä suhteita; suhteet liittyvät (ihmisten tai ihmisryhmien väliseen) yhteyteen, kanssakäymiseen ja suhtautumiseen (Kielitoimiston sanakirja 2024).

Huomioon otetaan perheyhteyteen, sukulaisuuteen sekä ystävyyteen ja tuttavuuteen perustuvat ihmissuhteet.

Käsite *toipuminen* voidaan määritellä monin eri tavoin. Niin sanotussa toipumisorientaatiossa toipuminen nähdään mielenterveys- ja päihdepalvelujen kontekstissa yksilöllisenä prosessina, johon liittyy mahdollisuus tyydyttävän ja aktiivisen elämän elämiseen sairaudesta huolimatta (Anthony 1993, 18–19; Santala 2022, 113). Keskeistä on henkilökohtainen toipuminen, ”jolloin toipuminen nähdään yksilöllisesti määräytyneenä ja perusteltuna yksilön omista tavoitteista käsin” (Laitila ym. 2023, 14). Laajimmissa näkökulmissa toipumisorientaatiossa tavoitteeksi asetuu muutosten aikaansaaminen koko mielenterveys- ja päihdepolitiikassa (Santala 2022, 115), mikä korostaa toipumisen yhteisöllisiä ja yhteiskunnallisia ulottuvuuksia. Esimerkiksi yhteiskuntatieteellisessä kontekstissa kiinnostus voi kohdistua myös toimijuuden vahvistumiseen (toimijuudesta päihteidenkäytön kontekstissa ks. esim. Ranta 2020).

Toisaalta toipumista voidaan lähestyä selvärajaisemmasta ja kapeammasta näkökulmasta liittäen se ennen kaikkea päihdeongelman lievittymiseen tai poistumiseen (ns. kliininen toipuminen). Palvelujärjestelmän näkökulmasta toipumista on tapahtunut esimerkiksi silloin, kun henkilö ei enää tarvitse päihdeongelman vuoksi palveluita. (Kliinisestä ja palvelujärjestelmän näkökulmasta tapahtuvasta toipumisesta mielenterveyspalvelujen kontekstissa ks. Nordling 2018).

Suosituksia laatiessa tarkastelemme toipumista erityisesti päihteidenkäytön näkökulmasta tarkoittamalla sillä prosessia, jonka kuluessa päihteidenkäyttö loppuu tai siinä tapahtuu muu myönteiseksi tulkittavissa oleva muutos. Käsitteen kapeaan rajaamiseen on useita syitä. Ensimmäinen näistä on käytännöllinen: toipumisen määrittelyminen hyvin yksilölliseksi, kokemukselliseksi ilmiöksi, jossa keskeisiä voivat olla monenlaiset erilaiset tavoitteet, tarkoittaisi käytännössä hakusanojen niin suurta määrää, ettei suositusten laatiminen olisi käytettävissä olevassa ajassa realistista. Toisaalta suosituksissa aiheutta lähesitytään erityisesti sosiaalihuollon ammatillisen toiminnan näkökulmasta ja sen tukemiseksi. Tässä yhteydessä toiminnan tavoitteena on usein juuri muutos päihteidenkäytössä. Suosituksia ei laadita ajatellen ensisijaisesti tilanteita, joissa tavoite on toinen, esimerkiksi elämäntilanteen aiheuttaman kärsimyksen välitön lievittäminen. Tarkastelumme kohdistuu tilanteisiin, joissa päihteidenkäytössä tapahtuva muutos on useimmiten myös päihteitä käyttävän henkilön oma tavoite. Toipumisessa emme kuitenkaan ajattele

kyse olevan välttämättä suoraviivaisesta prosessista: kiinnostuneita olemme myös tilanteista, joissa toipumisen tavoitteita ei saavuteta mutta joihin sisältyy esimerkiksi muutospyrkimyksiä tai muutokseen tähtäävää toimintaa.

Stigman käsitteen osalta nojautumme alustavasti määritelmään, jonka mukaan kyseessä on ”sarja kielteisiä ja epäoikeudenmukaisia uskomuksia, joita yhteiskunnalla tai ihmisryhmällä on jostakin” (Merriam-Webster Dictionary 2024, suomennos MT-H) - tässä päihdeongelmista ja henkilöistä, joilla on päihdeongelma. Kiinnostuksemme kohdistuu päihdeongelmaan liittyvään itseen kohdistuvaan stigmaan (ns. self-stigma) (esim. Livingston & Boyd 2010) sekä sosiaaliseen stigmaan (esim. Corrigan ym. 2005), kun taas laajemman rakenteellisen stigman (ks. mt.) rajaamme tarkastelun ulkopuolelle (stigman eri muodoista päihdeongelmien näkökulmasta ks. Livingston ym. 2012). Suosituskysymystemme valossa tämä tarkoittaa sellaisten ammatillisten käytäntöjen tarkastelemista, joilla tuetaan henkilöiden, joilla on päihdeongelma, oman sisäistyneen stigman hälvenemistä sekä jotka toisaalta kohdistuvat erilaisiin arkielämän sosiaalisiin yhteisöihin päihdeongelmiin liittyvien stigmojen vähentämiseksi. Näiden stigman muotojen katsomme olevan erityisen olennaisia juuri ihmissuhteiden edistämisen näkökulmasta. Sen sijaan näissä suosituksissa ei huomio kohdistu interventioihin, joilla pyritään vaikuttamaan esimerkiksi erilaisissa virallisissa organisaatioissa tai ammattilaisten keskuudessa havaittaviin stigmoihin. Kaikkiaan tutkimuksia läpikäydessämme tarkkailemme, millä tavoin päihdeongelma, toipuminen, stigma ja muut tutkimuksissa käytetyt keskeiset käsitteet on määritelty ja huomioimme tämän näytönastekatsauksissa.

Aikaisemmat suositukset ja muut keskeiset tietolähteet

Suomalainen Lääkäriseura Duodecim on julkaissut Käypä hoito -suositukset Alkoholiongelmat ja Huumeongelmat. *Alkoholiongelmat*-suosituksessa (Duodecim 2018) tuodaan esille ihmissuhteisiin kytkeytyen alkoholinkäyttöön liittyvät tapaturmat ja väkivalta sekä kodin aikuisten alkoholinkäyttöön liittyvät haitat, joita osa nuorista on kokenut. Erikseen suosituksissa käsitellään raskauden sekä imetyksen aikaista alkoholinkäyttöä. Alkoholiongelmien psykososiaalisessa hoidossa ja kuntoutuksessa keskeistä todetaan olevan ”tiedon antaminen, keskustelu ja toiminta

yksilö-, ryhmä-, pari-, perhe- tai ryhmäterapiana”. Mainituksi tulee myös itseapu- ja vertaistointi (AA-ryhmä, A-kilta); päihdehoitopaikan laadun arvioimisen yhtenä kriteerinä esille tuodaan, ”ovatko yhteydet AA-liikkeeseen, Al-Anon-ryhmiin ja muihin vertaisverkostoihin (esim. A-kilta, uskonnolliset yhteisöt, muut järjestöt) kunnossa”. Erikseen suosituksissa muistutetaan perheen lasten hyvinvoinnin huomioon ottamisesta. Suosituksissa käsitellään myös psykososiaalisia hoitomuotoja, joista todetaan olevan olemassa tutkimustietoa vaihtelevasti. Vahvasti ihmisiin kytkeytyviä havaintoja näiden osalta ovat ainakin seuraavat:

”-Perheväkivaltaan syyllistyneillä alkoholista riippuvaisilla kognitiivinen käyttäytymisterapia saattaa tuottaa parempia tuloksia kuin kahdentoista askeleen hoito”.

”-Kahdentoista askeleen ohjelma johtaa ilmeisesti useammin täysraittiuteen, mutta muilta osin tulokset eivät ilmeisesti eroa oleellisesti tavanomaisten psykososiaalisten hoitojen tuloksista B¹.”

”-Yhteisövahvistusohjelma on ilmeisesti parempi kuin hoitopaikan tavanomainen hoito B.”

”-Pari- ja perheterapia ovat ilmeisesti tehokkaampia kuin pelkkä yksilön hoito B. Niistä saattaa olla hyötyä myös perheen lapsille, ja niillä voidaan vähentää kotiväkivaltaa.”

Huumeongelmat-suosituksessa (Duodecim 2022b) huumeongelman mahdollinen yhteys lastensuojeluun nousee esille muun muassa käsiteltäessä huumeutkimuksen pyytämistä: ”Huumeutkimusta pyydetessä tulee arvioida tarkkaan, voiko mahdollisesta positiivisesta seulontatuloksesta olla potilaalle välittömiä tai myöhemmässä vaiheessa ilmeneviä seuraamuksia. Saattaa esimerkiksi täytyä harkita päihdehuollon asiakkaan hoitovastuun siirtämistä yksiköstä toiseen tai lastensuojelun asiakkaan lasten tapaamisoikeuden rajoittamista.” Kaikkiin huumeongelmien psykososiaalisiin hoitomuotoihin todetaan liittyvän ”asumisen, toimeentulon, työn ja vapaa-ajan tukeminen yhteistyössä sosiaalitoimen kanssa”. ”Yksilöterapian sijasta tai rinnalle voidaan ottaa mukaan potilaan läheiset (verkostoterapia) tai vertaisryhmä”, muistutetaan. Huumehoidon laadun arvioimisen kriteerinä esille tuodaan myös seuraava: ”Ovatko yhteydet vapaaehtoisjärjestöihin, itsehoitoryhmiin ja muihin järjestöihin kunnossa? Yhteyksien tulee toimia siten, että potilaan

¹ B viittaa tässä näytön asteeseen ja tarkoittaa kohtalaista näyttöä (ks. Duodecim 2022a).

on halutessaan helppo siirtyä terveydenhuollon hoitopaikasta kolmannen sektorin järjestöjen palveluihin.” Suositukset sisältävät lisäksi osion otsikolla ”Huumeet, raskaus ja lapsi”.

Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen verkkosivuille on laadittu yhteenvedot alkoholi- ja huumeongelmien hoitomuotoihin liittyvästä näytöstä Käypä hoito -suositusten pohjalta (THL 2023d).

Hoitotyön tutkimussäätiö Hotuksen (2022) *Perheessä tapahtuvan lapsen kaltoinkohtelun riskiohjelmien tunnistaminen* -hoitosuosituksessa kehoitetaan kysymään vanhemmilta ja raskaana olevilta heidän päihteiden käytöstään, sillä ”äidin raskaudenaikainen ja synnytyksen jälkeinen päihteiden väärinkäyttö on ilmeisesti yhteydessä lapsen kokemaan turvattomaan kiintymyssuhteeseen (B²)”, ”vanhemman päihteiden väärinkäytöllä on ilmeisesti yhteys lapsen heikentyneeseen hyvinvointiin (B) ja fyysiseen parisuhdeväkivaltaan (B)” ja ”vanhemman päihteiden väärinkäyttö on ilmeisesti perhesurman riskitekijä (B)”.

Hotuksella on valmisteilla myös suositus *Lasten huomioiminen aikuisten mielenterveys- ja päihdepalveluissa* (ks. Hotus [ei vuosilukua]).

Kasvun tuki -menetelmäarvioista aihepiiriä suoraan koskettaa *Pidä kiinni® -hoitojärjestelmän arvio* (Kasvun tuki 2016). Hoitojärjestelmän kohderyhmänä ovat ”odottavat äidit ja vauvaperheet, joilla on päihdeongelma”. Kasvun tuen suppeassa katsauksessa menetelmä on saanut vaikuttavuudestaan arvion 1/3 vähäinen dokumentoitu näyttö.

Guidelines International Network (GIN) -verkoston International Guidelines Library -sivustolla (<https://guidelines.ebmportal.com/>) tehtiin suunnitelmaa varten haut hakusanoilla substance, alcohol ja drug. Tuloksista otettiin tässä suunnitelmassa tarkempaan tarkasteluun ainoastaan sellaiset englannin(- ja ruotsinkieliset) suositukset, joissa (pääasiassa) täysi-ikäisten henkilöiden päihdeongelmia tarkastellaan suosituksen otsikon perusteella erityisesti jonkinlaisesta sosiaalisesta näkökulmasta, pois lukien päihdeongelmien ehkäisy. Näitä olivat seuraavat suositukset: Coexisting severe mental illness and substance misuse: community health and social care services (National Institute for Health and Care Excellence NICE), Drug misuse in over 16s:

² B tarkoittaa tässä kohtalaista näytönastetta (ks. Hotus 2023).

psychosocial interventions (NICE) sekä Engaging Clients Who Use Substances (Registered Nurses' Association of Ontario RNAO).

Coexisting severe mental illness and substance misuse: community health and social care services - suosituksessa (NICE 2016) keskitytään sellaisten henkilöiden tilanteisiin, joilla on yhtäaikainen vakava mielenterveyden häiriö ja päihdeongelma. Ihmissuhteisiin suosituksissa liittyvät muun muassa seuraavat (tässä vapaasti referoidut ja listatut) kohdat:

- Sosiaalinen eristäytyminen (social isolation) mainitaan yhtenä esimerkkinä sellaisista to-
teutumattomiin tarpeisiin liittyvistä tekijöistä, jotka voivat johtaa relapsiin tai vaikuttaa fyy-
siseen terveyteen (s. 8).
- Perheiden ja omaishoitajien (carers) identifioiminen sekä yhteyden ottaminen näihin pal-
velukoordinaattorien yhtenä tehtävänä (s. 9)
- Henkilön, jolla on yhtäaikainen vakava mielenterveyden häiriö ja päihdeongelma, sekä
hänen omaishoitajiensa ja laajemman perheen turvaamiseen (safeguarding) liittyvien tar-
peiden huomioiminen (s. 8)
- Perheenjäsenten tai omaishoitajien huolien huomioiminen suunnitelmassa (care plan) (s.
10)
- Perheeseen ja henkilökohtaisiin suhteisiin liittyvien tarpeiden huomioiminen suunnitel-
massa (s. 11)
- Perheenjäsenten ja omaishoitajien osallistuminen suunnitelman laatimiseen ja suunnitel-
man jakaminen heidän kanssaan (mikäli asiakas on tästä samaa mieltä) (s. 10-11)
- Omaishoitajien tarpeiden huomioiminen ja arvioiminen (s. 10-11)
- Sosiaalista kuulumista tukevien toimintojen huomioimisen pohtiminen suunnitelmaa (care
plan) laadittaessa (s. 12)
- Informaation antaminen henkilölle, jolla on yhtäaikainen vakava mielenterveyden häiriö ja
päihdeongelma, omaishoitajille ja perheenjäsenille olennaisista paikallisista palveluista
sekä ensimmäisen kontaktin saamisen varmistaminen palveluihin. (s. 17)
- Puhelintapaamisten tarjoaminen vanhemmille ja omaishoitajille (s. 18)
- Kriisi- ja varasuunnitelman tekemisen harkitseminen asiakkaalle, perheelle ja omaishoita-
jille (s. 18)

- Se, ettei palveluissa tarjota lastenhoitoa, yhtenä mahdollisena syynä siihen, että henkilö lopettaa palvelun käytön (s. 19)
- Raskaana olevat ja äskettäin synnyttäneet, hyväksikäyttöä tai väkivaltaa kokeneet tai todistaneet sekä vanhemmat ja omaishoitajat, jotka saattavat pelätä palvelukontaktin seurauksia, ovat suuremmissa riskissä liittyen siihen, että palvelua ei käytetä tai kontakti siihen menetetään (s. 21)
- Suunnitelmassa mainittuihin henkilöihin mahdollinen yhteydenottaminen, jos kontakti asiakkaaseen menetetään (s. 20-21)

Suosituksessa *Drug misuse in over 16s: psychosocial interventions* (NICE 2007) puolestaan tuodaan esille (tässä vapaasti referoiden-ja listaten), että:

- huumeita käyttäville tulisi kertoa rutiininomaisesti oma-apuryhmistä (s. 7).
- mikäli henkilö on ilmaissut kiinnostusta 12 askeleen ryhmään osallistumiseen, henkilökunnan tulisi harkita alkukontaktin saamisen tukemista ryhmään (s. 14).
- henkilökunnan pitäisi keskustella huumeita käyttävien kanssa siitä, otetaanko perheet ja omaishoitajat mukaan tilanteen arvioimiseen ja suunnitelmien tekemiseen – kuitenkin oikeutta luottamuksellisuuteen kunnioittaen (s. 9).
- henkilökunnan tulisi kysyä ja keskustella perheiden ja omaishoitajien kanssa huumeiden käytön vaikutuksista heihin ja muihin perheenjäseniin, myös lapsiin, sekä tarjota heidän tarpeisiinsa liittyvää arviointia sekä tietoa ja neuvoja huumeiden käytön vaikutuksista palvelujen käyttäjiin, perheisiin ja omaishoitajiin, tarjota tarvittaessa ohjattua itseapua ja tietoa tukiryhmistä sekä harkita tarvittaessa yksilöllisten perhetapaamisten tarjoamista (s. 10-11).
- tilannetta arvioitaessa ja suunnitelmaa laadittaessa tulee huomioida myös sosiaaliset tarpeet (s. 11).
- Erikseen suosituksissa käsitellään mahdollista pariterapiaa (s. 17).

Engaging Clients Who Use Substances -suosituksessa (RNAO 2015) ihmissuhteet tulevat (tässä vapaasti referoiden ja listaten) esille erityisesti seuraavilla tavoilla:

- Ihmissuhteet ja tukea antavat tahot, esim. perhe, sekä päihteidenkäyttöön ja mielenterveydellisiin kysymyksiin liittyvä perhehistoria kokonaisvaltaiseen tilannearvioon kuuluvina seikkoina (s. 35-36)
- Perheperusteisten terapioiden käsittely tilanteissa, joissa nuorilla on päihdeongelma tai sen riski (s. 41-42)

Suomalaisen Toimia-tietokannan (<https://www.terveysportti.fi/apps/dtk/tmi?toc=802599>) mittareista ihmissuhteet ovat yhtenä aiheena *EuroHIS-8-elämänlaatumittarissa*, *Promis-mittarissa* sekä *WHOQOL-BREF -mittarissa*. *Social Provision Scale (SPS)* - mittari keskittyy ihmissuhteisiin, sosiaaliseen tukeen ja sosiaaliseen yhteisyyteen ja *Yksinäisyys, koettu* -mittari yksinäisyyteen. Lapsiperheiden vanhemmille tarkoitettu 3X10D-elämäntilannemittari Perhe käsittelee perhe-elämään liittyviä asioita. *Kykyviisari® -mittarissa* sekä *Osallisuusindikaattorissa* käsitellään osallisuutta. PARADISE24fin-mittarissa, joka on kehitetty arvioimaan muun muassa henkilöiden, joilla on riippuvuusongelmia, kokemia psykososiaalisia vaikeuksia, huomioidaan myös ihmissuhteisiin liittyviä seikkoja. Lisäksi joissakin mittareissa käsitellään sosiaalista toimintakykyä. Aiheeseen väljästi kytkeytyen on olemassa myös Toimia-suositus *Suositus osallistumisen yleisluonteisista arviointimenetelmistä aikuisilla* (Paltamaa & Kantanen 2013).

Lainsäädännölliset seikat

Sosiaalihuoltolaissa (30.12.2014/1301, § 4) säädetään, että asiakkaan etua arvioitaessa on kiinnitettävä huomiota muun muassa siihen, ”miten eri toimintatavat ja ratkaisut parhaiten turvaavat” ”asiakkaan ja hänen läheistensä hyvinvoinnin” sekä ”asiakkaan itsenäisen suoriutumisen ja omatoimisuuden vahvistumisen sekä läheiset ja jatkuvat ihmissuhteet”. ”Kaikissa sosiaalihuollon toimissa, jotka koskevat lasta, on ensisijaisesti otettava huomioon lapsen etu” (§ 5). Muita suositusten aiheen kannalta mahdollisesti erityisen olennaisia sosiaalihuoltolain kohtia ovat:

- 2 a § (29.12.2022/1280) Sosiaali- ja terveydenhuollon yhteiset palvelut
- 11 § Tuen tarpeet (päihteisiin liittyvinä käsitteinä päihteiden ongelmakäyttö, muu riippuvuuskäyttäytyminen)

- 14 § (29.12.2022/1280) Tuen tarpeisiin vastaavat sosiaalipalvelut (päihteisiin liittyvinä erityisinä käsitteinä päihde- ja riippuvuustyö)
- 24 § (29.12.2022/1280) Päihde- ja riippuvuustyö
- 24 a § (29.12.2022/1280) Päihde- ja riippuvuustyön erityiset palvelut
- 24 b § (29.12.2022/1280) Päiväkeskus päihdetyön erityisenä palveluna
- 36 § Palvelutarpeen arviointi
- 39 § Asiakassuunnitelma
- 41 § Monialainen yhteistyö
- 43 § Läheisverkoston kartoittaminen
- 44 § Asiakkaan hoidossa olevan henkilön tilanteen selvittäminen

Tärkeää on huomioida niin ikään sosiaalihuoltolain (§ 35) mukainen yhteydenotto sosiaalihuoltoon tuen tarpeen arvioimiseksi sekä *lastensuojelulain* (13.4.2007/417, 5 luku) lastensuojeluilmoitusta koskevat säädökset. *Päihdehuoltolaissa* (17.1.1986/41, 16 §) todetaan, että kun henkilö on hoidossa tahdosta riippumatta, on otettava huomioon myös hänen huollossaan olevan lapsen hoidon ja tuen tarve.

Tietohaut

Tietoasiantuntijat toteuttavat suositusten laadintaan liittyvät tietohaut. Hakusanoja ja muita hakuihin liittyviä yksityiskohtia voidaan tarvittaessa muuttaa, mikäli tämä osoittautuu prosessin aikana tarkoituksenmukaiseksi. Mahdolliset muutokset dokumentoidaan huolellisesti.

Taulukkoon 1 on merkitty suosituskysymyksiin 1 ja 2 liittyvät suunnitellut hakusanat. Taulukon 2 hakusanat puolestaan liittyvät suosituskysymykseen 3. Käytettävät tietokannat on listattu taulukossa 3. Kaikissa hauissa aikarajauksena on vuodet 2010-2024 ja haku kohdistetaan ainoastaan vertaisarvioituihin englannin, suomen tai ruotsin kielellä kirjoitettuihin julkaisuihin.

Edellä esiteltyjen hakujen kautta esille saataneen hyvin rajallisesti suomen- ja ruotsinkielisiä tutkimuksia, joita tiedetään kuitenkin päihdeongelmista toipumisesta julkaistun (esim. suomenkieliset monografiaväitöskirjat sekä vertaisarvioidut kirjoissa ja tieteellisissä aikakauslehdissä julkaistut artikkelit). Haasteena on myös se, että yleisemmin toipumista tarkastelevissa

tutkimuksissa saatetaan ihmissuhteita käsitellä paljonkin, vaikka tämä ei olisi tutkimuksen erityinen aihe. Näiden haasteiden huomioimiseksi pienempi suositustyöryhmän jäsenistä koostuva ryhmä on parhaillaan suunnittelemassa tietohaun toteuttamista suomalaisessa tietokannassa ja systemaattisen katsauksen laatimista ihmissuhteiden näkökulmasta päihdeongelmasta toipumista käsittelevistä tutkimuksista, joiden konteksti on Suomi. Katsaus pyritään toteuttamaan sellaisia laadullisia kriteerejä noudattaen, että sitä voidaan hyödyntää myös suositusten lähteenä. Temaattisesti katsaus kytkeytynee erityisesti suosituskysymykseen 1.

LUONNOS KOMMENTOITAVAKSI

TAULUKKO 1. Suosituskysymyksiin 1 ja 2 liittyvät suunnitellut hakusanat

<p>substance misuse* OR substance abus* OR intoxicant* abus* OR intoxicant* misus* OR drug* misus* OR drug* abus* OR drug* user* OR alcoholis* OR alcohol misus* OR alcohol abus* OR (addict* AND [substanc* OR intoxicant* OR drug* OR alcohol*])</p>
AND
<p>interpersonal relation* OR social relation* OR human relation* OR network* OR communit* OR parent* OR mother* OR father* OR famil* OR relative* OR spouse* OR partner* OR intimate relation* OR friend*</p>
AND
<p>recover* OR rehabilitat* OR heal* OR change* OR intervent* OR treat*</p>

TAULUKKO 2. Suosituskysymykseen 3 liittyvät suunnitellut hakusanat

substance misuse* OR substance abus* OR intoxicant* abus* OR intoxicant* misus* OR drug* misus* OR drug* abus* OR drug* user* OR alcoholis* OR alcohol misus* OR alcohol abus* OR (addict* AND [substanc* OR intoxicant* OR drug* OR alcohol*])
AND
stigma
AND
intervent* reduc* minimi* adres* destigma* break*

TAULUKKO 3. Suunnitellut käytettävät tietokannat

-Ebscohost Databases (Ebsco)
-Proquest Databases
-Web of Science
-Social Service Abstracts
- Cinahl
- Ovid Medline
-Scopus
- PsycINFO (Ovid)

Eettiset kysymykset

Suosituksia laadittaessa on huomioitava ihmissuhteisiin kytkeytyvät valtarakenteet. Tämä tarkoittaa myös esimerkiksi väkivaltaan liittyviä kysymyksiä: henkilö, jolla on päihdeongelma, saattaa olla väkivallan tekijä, uhri tai molempia. Huomioon on otettava riittävästi läheistenkin – mukaan lukien lapset - näkökulma: kuten edellä on todettu, voidaan toimiviksi ihmissuhteiksi määrittellä vain sellaiset ihmissuhteet, joiden ei tiedetä vahingoittavan ihmissuhteen minkään osapuolen hyvinvointia.

Suosituksia laadittaessa on pyrittävä siihen, että nämä eivät vahvista päihdeongelmiin liittyviä stigmoja. Ei tule esimerkiksi olettaa, että edellä mainittu väkivaltateema tai vaikkapa vanhemmuuden ongelmat koskettaisivat kaikkia henkilöitä, joilla on päihdeongelma. Toisaalta on tärkeää pitää huolta siitä, että tutkimuksissa esille tulevia aiheen kannalta merkittäviä asioita ei jätetä ilmaiseamatta stigman vahvistamiseen liittyvän pelon vuoksi. Suositusta valmisteltaessa hyödynnetään työryhmän oman työskentelyn tukena muun muassa sosiaali- ja terveysministeriön julkaisua Suositusta mielenterveyteen, päihdeongelmiin ja riippuvuuteen liittyvän stigman

ja syrjinnän tunnistamiseen ja vähentämiseen (Strand ym. 2023) sekä Terveystieteiden ja hyvinvointitieteiden laitoksessa laadittuja stigman tunnistamiseen ja vähentämiseen liittyviä ohjeita (THL 2023e).

Olellaisena voidaan pitää myös sitä, että suosituksissa huomio ei kiinnity ainoastaan yksilöllisiin tekijöihin ja päihdeongelmaa nähdä vain yksilön ongelmana vaan huomioiduiksi tulevat näiden lisäksi laajemmat yhteisölliset ja yhteiskunnalliset tekijät. Tätä tukee erityisesti kolmas, stigman vähentämiseen liittyvä suosituskysymys.

Moninaisuuden huomioiminen

Kirjallisuushaut tuottavat todennäköisesti lähteitä, joissa käsitellään sukupuoleen, kulttuuriseen ym. taustaan jne. liittyviä erityiskysymyksiä. Näihin on syytä kiinnittää erityistä huomiota. Erillisiä tähän liittyviä hakuja ei tehdä, sillä samojen lähteiden pitäisi tulla esille myös yleishauissa. Mikäli aiheeseen liittyviä tietopuutteita havaitaan, voidaan näitä nostaa suosituksissa esille jatkotutkimustarpeina.

Aiheen paikantaminen suhteessa eri sosiaalihuollon ammatteihin

Aihe ei kiinnity suoraan erityisesti jonkin tietyn sosiaalihuollon ammattiryhmän toimenkuvaan. Suositukset suunnataan lähtökohtaisesti kaikille sosiaalihuollossa työskenteleville ammattilaisille, jotka toimivat päihdeongelmista toipumiseen liittyvien ilmiöiden parissa. Eri ammattiryhmien erilaiset toimenkuvat huomioidaan tarvittaessa yksittäisten suositusten kohdalla.

Aiheen tarkastelu sosiaalihuollon eri ulottuvuuksien näkökulmasta

Suosituksen aihe, ihmissuhteet (sekä stigma), kytkeytyy lähtökohtaisesti voimakkaasti *lähisuhteisiin* ja myös laajempaan *yhteisölliseen* ulottuvuuteen. Toisaalta jokaisen henkilön kokemus päihdeongelmasta ja ihmissuhteista on *yksilöllinen*, mikä heijastuu välttämättä – ja on tärkeää huomioida – tarkasteltaessa aihetta ja siihen liittyviä tutkimuksia. Laajempiin *rakenteellisiin* tekijöihin suositukset liittyvät erityisesti, jos niissä käsitellään sitä, kuinka esimerkiksi organisaatioissa tulisi edistää suositusten mukaista ammatillista toimintaa.

Suositusten implementointi (käyttöönotto)

Koska kyseessä on pilottisuositus ja Suomesta puuttuvat rakenteet sosiaalihuollon suositusten implementoimiseen, ovat mahdollisuudet ottaa implementointia huomioon suosituksia laadittaessa rajalliset. Suositusten laadintaan osallistuu muun muassa Sosiaalihuollon suositukset - osahankkeen toimijoita, tutkijoita, käytännön ammattilaisia sekä kokemusasiantuntijoita. He pystyvät tuomaan eri näkökulmista esille suositusten implementoinnin kannalta huomioitavia seikkoja jo suosituksia tehtäessä. Suositusten valmistelun yhteydessä laaditaan alustava versio suositusten implementointisuunnitelmasta. Mahdollisuuksia pilottisuositusten implementoinnin kysymyksiin keskittymiseen tarkemmin myöhemmin selvitetään.

Päihdelainsäädäntö on äskettäin uudistunut (ks. STM 2022). Uudistuneessa tilanteessa sosiaalihuollon päihdetyön sisältö saattaa herättää kysymyksiä. Parhaimmillaan nyt suunnitellut suositukset voivat osaltaan tukea päihdeongelmiin liittyvän sosiaalisen kuntoutuksen toteuttamista ja kehittämistä.

Lähteet

Anthony, W. A. (1993) Recovery from mental illness: The guiding vision of the mental health service system in the 1990s. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 16 (4), 11–23.

<https://doi.org/10.1037/h0095655>

Corrigan, Patrick W.; Kerr, Amy & Knudsen, Lissa (2005) The stigma of mental illness: Explanatory models and methods for change. *Applied and Preventive Psychology* 11 (3), 179-190. <https://doi.org/10.1016/j.appsy.2005.07.001>

Duodecim (2018) Alkoholiongelmat. Käypä hoito -suositus. Suomalainen Lääkäriseura Duodecim. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://www.kaypahoito.fi/hoi50028>

Duodecim (2022a). Näytön asteen luokitus. Info, Käypä hoito -toimitus 13.9.2022. Ladattu 15.8.2024 osoitteesta <https://www.kaypahoito.fi/inf04224>

Duodecim (2022b) Huumeongelmat. Käypä hoito -suositus. Suomalainen Lääkäriseura Duodecim. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://www.kaypahoito.fi/hoi50041>

Elovainio, Marko & Komulainen, Kaisla (2023) Yksinäisyys, sosiaalinen eristyneisyys ja terveys. Lääketieteellinen Aikakauskirja Duodecim 139 (7), 571-576. Ladattu 11.6.2024 osoitteesta <https://www.duodecimlehti.fi/duo17628>

Hotus [ei vuosilukua]). Valmistuvat Hotus-hoitosuositukset®. Hoitotyön tutkimussäätiö Hotus. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://hotus.fi/hoitosuositukset/valmisteilla/>

Hotus (2022) Perheessä tapahtuvan lapsen kaltoinkohtelun riskiolojen tunnistaminen. Hotus-hoitosuositus ®. Hoitotyön tutkimussäätiö Hotus. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://hotus.fi/wp-content/uploads/2022/03/kaltoinkohtelu-hs.pdf>

Hotus (2023). Näytönasteen määrittäminen. Ladattu 12.8.2024 osoitteesta <https://hotus.fi/wp-content/uploads/2023/10/naytonasteen-maarittaminen.webp>

Härkönen, Janne; Warpenius, Katariina & Mäkelä, Pia (2023) Suomalaisten alkoholinkäyttötavat 2023: Suomalaisten säännöllinen alkoholinkäyttö on vähentynyt. THL, Tilastoraportti 59/2023. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe20231026141468>

Karjalainen, Karoliina; Hakkarainen, Pekka & Salasuo, Mikko (2023) Suomalaisten huumeiden käyttö ja huumeasenteet 2022: Suomalaisten huumekokeilut yleistyvät, asenteissa ja mielipiteissä isoja muutoksia. Terveystieteiden tutkimuskeskus, Tilastoraportti 15/2023. Ladattu 8.8.2024 osoitteesta <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2023041236168>

Kasvun tuki (2016) Pidä kiinni® -hoitojärjestelmä. Kasvun tuki. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://kasvuntuki.fi/menetelmat/pidakiinni/>

Kielitoimiston sanakirja (2024) [Hakusanat ihmissuhde, suhde]. Kotimaisten kielten keskus. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi>

Laitila, Minna; Martin, Marjatta & Silén, Marianne (2023) Henkilökohtaisen toipumisen mittaaminen mielenterveys- ja päihdetyössä: I.ROC-mittarin arviointi suomalaisessa kontekstissa. Kuntoutus 46 (3), 14-23. <https://doi.org/10.37451/kuntoutus.137874>

Livingston, James D. & Boyd, Jennifer E. (2010) Correlates and consequences of internalized stigma for people living with mental illness: A systematic review and meta-analysis. Social Science & Medicine 71 (12), 2150-2161. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.09.030>

Livingston, James D.; Milne, Teresa; Fang, Mei Lan & Amari, Erica (2012) The effectiveness of interventions for reducing stigma related to substance use disorders: A systematic review. Addiction 107 (1), 39-50. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2011.03601.x>

Merriam-Webster Dictionary (2024) [Hakusana stigma]. Merriam-Webster Dictionary. Ladattu 15.8.2024 osoitteesta <https://www.merriam-webster.com/dictionary/stigma>

NICE (2007) Drug misuse in over 16s: psychosocial interventions. Clinical guideline [CG51]. NICE, National Institute for Health and Care Excellence. Ladattu 16.8.2024 osoitteesta <https://www.nice.org.uk/guidance/CG51>

NICE (2016) Coexisting severe mental illness and substance misuse: community health and social care services. NICE guideline [NG58]. NICE, National Institute for Health and Care Excellence. Ladattu 16.8.2024 osoitteesta <https://www.nice.org.uk/guidance/ng58>

Nordling, Esa (2018) Mitä toipumisorientaatio tarkoittaa mielenterveystyössä? Duodecim 134, 1476-1483. Ladattu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.duodecimlehti.fi/xmedia/duo/duo14435.pdf>

Paltamaa, Jaana & Kantanen, Mari (2013) Suositus osallistumisen yleisluonteisista arviointimenetelmistä aikuisilla. TOIMIA-suositukset. Ladattu 15.8.2024 osoitteesta <https://www.terveysportti.fi/apps/dtk/tmi/article/tms00039?toc=991596>

Raitasalo, Kirsimarja (2024) Miten yleisiä perheiden päihdeongelmat ovat? THL, Tutkimuksesta tiiviisti 23/2024. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-408-313-3>

Ranta, Johanna (2020) Suhteellinen toimijuus huumeita käyttävien matalan kynnyksen palveluissa: Tutkimus institutionaalisesta vuorovaikutuksesta. Tampereen yliopiston väitöskirjat 279. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-1627-3>

RNAO (2015). Engaging clients who use substances. Registered Nurses' Association of Ontario RNAO. Ladattu 15.8.2024 <https://rnao.ca/bpg/guidelines/engaging-clients-who-use-substances>

Santala, Juha (2022) Toipumisorientaatio päihdetyössä. Sosiaalipedagogiikka 23 (1), 109-120. <https://doi.org/10.30675/sa.109047>

STM (2022) Mielenterveys- ja päihdelainsäädäntö uudistuu. Sosiaali- ja terveysministeriö, Tiedote 330/2022. Ladattu 15.8.2024 osoitteesta <https://valtioneuvosto.fi/-/1271139/mielenterveys-ja-paihdelainsaadanto-uudistuu>

Strand, Teija; Ridanpää, Soile & Kotovirta, Elina (toim.) (2023) Suosituksia mielenterveyteen, päihdeongelmiin ja riippuvuuteen liittyvän stigman ja syrjinnän tunnistamiseen ja vähentämiseen. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2023:29. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-9873-5>

THL (2011) Tautiluokitus ICD-10. Klassifikation av sjukdomar. 3. painos. Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitos, Luokitukset, termistöt ja tilasto-ohjeet 5/2011. Ladattu 12.8.2024 osoitteesta <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201205085423>

THL (2023a). Päihdehaitat. Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitos. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://thl.fi/aiheet/alkoholi-tupakka-ja-riippuvuudet/paihdehoito/paihdehaitat>

THL (2023b) Päihdetilastollinen vuosikirja 2023. Alkoholi ja huumeet. Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitos. Suomen virallinen tilasto. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-408-204-4>

THL (2023c) Päihde- ja toiminnalliset riippuvuudet. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://thl.fi/aiheet/mielenterveys/mielenterveyshairiot/paihde-ja-toiminnalliset-riippuvuudet>

THL (2023d) Päihde- ja riippuvuushäiriöiden hoitomenetelmät. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://thl.fi/aiheet/mielenterveys/mielenterveyspalvelut/terapeuttiset-menetelmat-ja-terapiapalvelut/nayttoon-perustuvat-tuki-ja-hoitomenetelmat/paihde-ja-riippuvuushairioiden-hoitomenetelmat>

THL (2023e) Tunnistaminen ja vähentäminen. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Ladattu 16.8.2024 osoitteesta <https://thl.fi/aiheet/mielenterveys/mielenterveyden-edistaminen/stigma-ja-syrjinta/tunnistaminen-ja-vahentaminen>

THL (2024) Jätevesitutkimus: väestötason huumeiden käyttö. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Ladattu 5.8.2024 osoitteesta <https://thl.fi/tutkimus-ja-kehittaminen/tutkimukset-ja-hankkeet/jatevesitutkimus>

Vigdal, Mariann Iren; Moltu, Christian; Bjornestad, Jone & Selseng, Lillian Bruland (2022) Social recovery in substance use disorder: A metasynthesis of qualitative studies. Drug and Alcohol Review 41 (4), 974-987. <https://doi.org/10.1111/dar.13434>